

Brygga

Kokkegrunnen

Fruehuset

Preusa-huset

Torget 7

Mortvedt-huset

Skagen 3

Hagen

Trinitatisgrunnen

Korbredregården

12

ARNE KYRSTAD DE INDRØDEDENE AVVÅGSENE I STRÅVÅNGER FRÅN 1700 ÅR I NORDEN TIL TIDLIG PÅ 1600-TÅLLET

88

Svendebryggen

Kiellandsbruaen

Torve

Torv

Provstebakken

Ur Gaden

Sømandsskolen

Nye Rådhus

Sparebank
Norges Bank
Contor

Bibliotekammer

Kongens

Comte Rådhus

De indre delene av Vågen i Stavanger fra middelalderen til tidlig på 1600-tallet

Arne Kvitrud

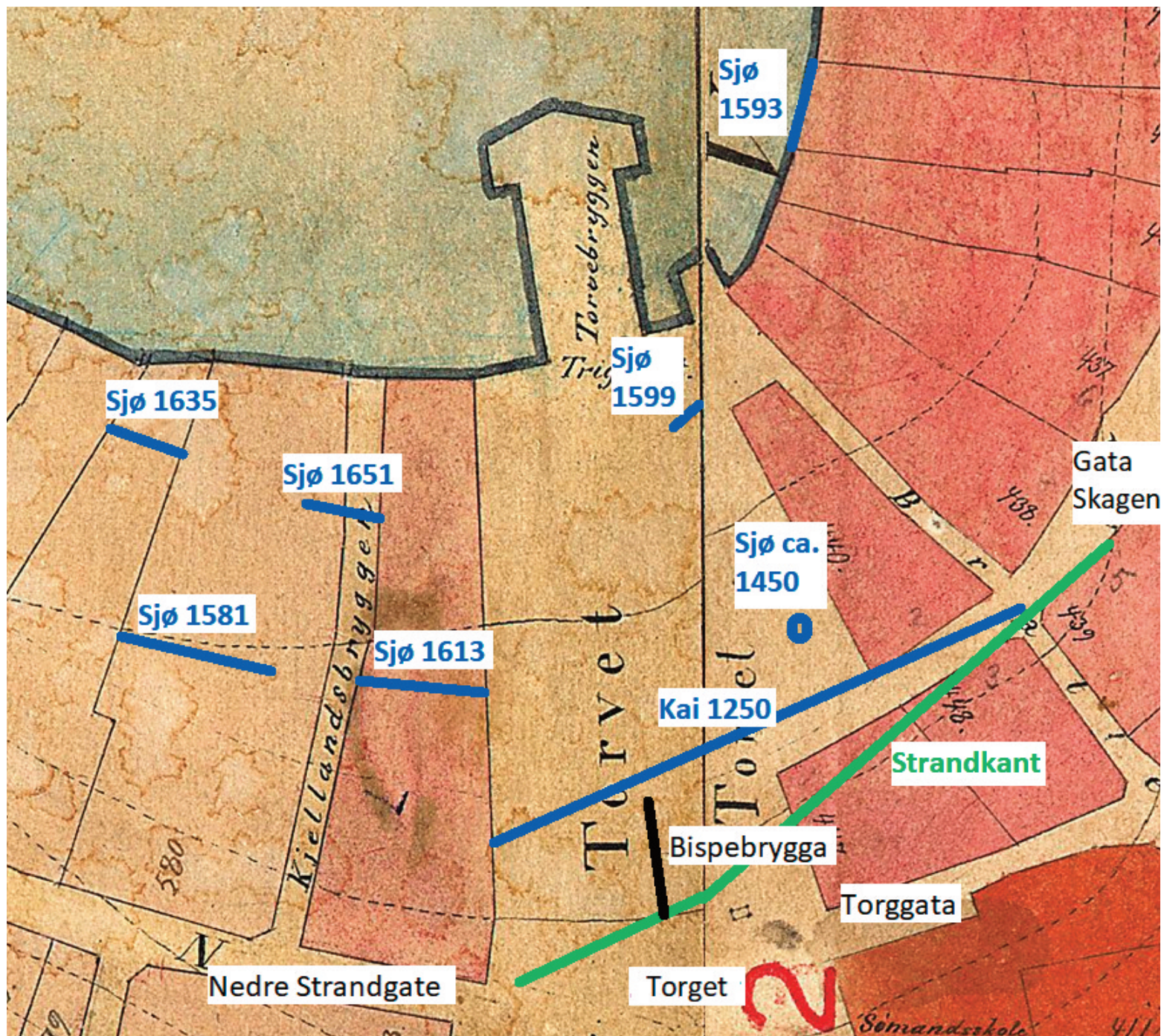
INNLEDNING

Hovedrapporten om de store arkeologiske undersøkelsene på Torget i Stavanger (Tusenårsstedet) forelå i 2016.¹ Undersøkelsene ble gjennomført i perioder i årene 2004, 2005 og 2006. Det ble i 1968 utført en stor undersøkelse i Skagen 3, og det er gjort flere mindre undersøkelser. Det er laget flere oversikter over de arkeologiske undersøkelsene, og jeg viser til dem for detaljer.² Med grunnlag i de arkeologiske og botaniske undersøkelsene, opplysninger om grunneiere, eiendomsgrenser og andre skriftlige kilder, drøfter jeg hvordan bruken av området innerst i Vågen endret seg over tid.³

Siden så godt som hele området var under havflaten for tusen år siden, er det nødvendig å finne ut når det ble fylt ut i sjøen, og når det ble bygd kaier og brygger. Jeg bruker i stor grad det som kalles retrospektive metoder på eiendomsforhold, det vil si at jeg bygger på yngre kilder og forutsetter mindre endringer over tid.⁴ Jeg bruker derfor i artikkelen en del opplysninger som er langt yngre enn den tidsperioden jeg behandler. Der det mangler kilder om Stavanger, bruker jeg også opplysninger fra andre byer for å drøfte om det kan ha vært tilsvarende her.

Området jeg drøfter er avgrenset i nord av Vågen, i sør av det som en gang var Torggata ved dagens inngang til Torgterrassen, og Nedre Strandgate. Det var fra 1500-tallet (og kanskje noe tidligere) og fram til midten av 1800-tallet fire husrekker fra øst mot vest:

Figur 1: Tomtene jeg har studert er merket med grenser og med navn slik jeg bruker dem i teksten. «A» er allmenningen (veien) fra torget til brygga. I tillegg har jeg angitt noen stedsnavn opp mot det som i dag er Haakon VII's gate, slik de er brukt i teksten. Kartgrunnlaget ble laget på slutten av 1860-tallet.¹ Dagens kaifront er like utenfor ytterkanten av brygga. Kartet er tegnet av Arne Kvitrud i 2019.

- Torget 7 (med dagens Burger King) og Skagen 3 (på oppsiden av Torget 7, men er nå revet).
- Preusahuset og Mortvedthuset (som begge er revet, på østsiden av Torget).
- Fruehuset (som også er revet, på vestsiden av Torget og i Kongsgårdsbakken).
- Kokkegrunnen (med blant annet dagens Ankerbygget).

Med to husrekker på hver side, var det i midten en allmenning (vei) som gikk fra Kongsgård og ned til ei brygge. Jeg tar for meg hver av de fire husrekkene og allmenningen med tilhørende brygger, og drøfter dem i sammenheng. Selv om store deler av Torget slik det var på 1600-tallet, er innenfor studieområdet, har jeg ikke drøftet funksjonen til Torget i denne omgangen.

Strandkanten og kaier

De arkeologiske utgravningene viste at det var ei strand med sand, grus og stein som gikk tvers over det som i dag er midtre og nedre del av Torget.⁵ Fyllinger ble første gang lagt på stranda i andre halvdel av 1000-tallet eller tidlig på 1100-tallet, og fortsatt i flere omganger. Den eldste fyllingen var et sandlag.⁶ Det ble deretter bygd ei brygge på tomta til Fruehuset på 1100-tallet. Bak en kaifront, ble det så lagt en ny fylling tvers over store deler av Torget en gang mellom 1220 og 1250.⁷ Den var minst 57m lang i nordøst-sørvestlig retning.⁸ Kaien var både i det som i dag er gata Skagen, på Torget og Kongsgårdsbakken.⁹

Ei slak sandstrand er uegnet for å ta inn store båter, så brygga og kaien ble nok bygget for å ta inn større båter. Utbyggingene ble trolig foranlediget av byggingen av Domkirken og andre kirkelige bygg. Det ble også fra 1100-tallet betalt inn store mengder varer i tiende og landskyld (leieinntekter), og beboerne trengte ved og husholdningsvarer. Det krevde organisering med mottak, lagring og eventuell videre omsetting av varene.

Analyser av jordprøver tatt inne i Skagen 4a (nabohuset til Torget 7 i nord) og utenfor Torget 7 viser at det på 1400-tallet ikke lengre ble kastet avfall der.¹⁰ Det tyder på at det ble fylt ut eller bygd hus på bolverk på 1400-tallet. Bolverk eller senkkasser er trekasser satt på havbunnen. Disse ble fylt med stein og jord. Bolverkene kunne knyttes sammen på toppen med trebjelker eller tømmerstokker, og så kunne det bygges brygger eller hus på toppen. Mellom bolverkene var det sjø. Vest for Torget ble det så fylt ut en gang før 1581, og så på nytt mellom 1613 og 1635.¹¹

Figur 2: En omtrentlig plassering av strandkanten om lag år 1000 er tegnet med grønt.² Den delen av brygga som er gravd ut, er markert med en svart strek og betegnet som Bispebrygga, ut fra navnet som ble benyttet på slutten av 1200-tallet. Den var trolig en god del lengre. Omtrentlig kaikant om lag 1220-1250 er angitt med "Kai 1250".³ Jeg har markert avfallet i Preusahuset, som er datert til 1419-1475, med "sjø ca. 1450".⁴ Videre er avgrensningene av tomtene mot sjøen fra flere historiske kilder på 1500- og 1600-tallet tegnet inn med blått, og markert med årstall.⁵ Merk at opp på kartet ikke er helt mot nord.

Kartet er tegnet av Arne Kvitrud i 2019.

Figur 3: Øverst, fra venstre er Romsøebygget, Kongsgårdbakken 3 og Ankerbygget med Ankertorget nedenfor. Den hvite bilen står i det som var Nedre Strandgate. Grensen mellom Fruehuset og Kokkegrunnen var ved fasaden av Ankerbygget og Kongsgårdbakken 3.

Figur 4 på neste side: Til venstre er Torget 7. Rett foran denne var Preusahuset. Skagen 3 og Mortvedthuset lå like ovenfor. Der inngangen til Torgterrassen er i dag, på nedsiden av Sparebank 1-bygget, lå Torggata. Den førte til Brattegata som lå på baksiden av Sparebank 1-bygget, og som nå er inne i Torgterrassen.

Foto: Arne Kvitrud, 2019.

Den eldste bebyggelsen i og ved Torget 7 og Skagen 3

Torget 7 (dagens Burger King-bygg) hadde i 1807 et to etasjes tømmerhus og et tilhørende sjøhus.¹² På sjøsiden ble en del av huset revet på 1850-tallet. Vi kan følge beboerne i Torget 7 tilbake til 1612-1615. Skagen 3 ble på 1600-tallet brukt som hage for Torget 7, men var en egen eiendom fra 1709.

Det er ikke utført arkeologiske undersøkelser i Torget 7, men det er det i gata

ovenfor, i Skagen 4 i øst, og like vestenfor – se mer under omtalen av Preusa-huset. Videre er det gjennomført arkeologiske utgravninger av Skagen 3.

I 1968 ble det utført en omfattende arkeologisk utgraving av Skagen 3, med funn av et hus og mange funn fra middelalderen.¹³ I 2005 fant arkeologer igjen grunnmuren og en brent stakk under gata Skagen.¹⁴ Huset var nedbrent, og det var store mengder korn, keramikk, bein og annet igjen i brannrestene.¹⁵ Dateringen av brent korn ga en alder med spennvidde fra år 1260 til 1410.¹⁶ Keramikken ble i hovedsak datert til på 1100- og 1200-tallet.¹⁷ Med grunnlag i to dateringer av kornet og keramikkdateringer, er det rimelig å anta at bygningen brant i 1271 eller 1272.¹⁸ Under brannlaget var det fyllmasser over strandgrusen. Fyllmassene ble tolket som en kaifront.¹⁹ Golvplankene i huset var noenlunde parallelle med gata (Skagen) og sjøen, mens

Figur 5: Det brente golvet i huset på Skagen 3. De mørkeste fargene er sot fra brannen.⁶
Foto: Arnvid Lillehammer, 1968.

trebjelkene lå i motsatt retning.²⁰ Husets lengderetning kan ha vært noenlunde parallell med sjøen.

Analysen av pollenprøver fra to middelalderlag fra Skagen 3, viser at det ble drevet intensivt åkerbruk i umiddelbar nærhet.²¹ Det var også mange hasseltrær i nærheten, men minkende over tid.²²

I gata Skagen ovenfor Torget 7, Skagen 4 og Skagen 6 var det rester av et forkullet plankedecke, som kan ha vært et gatedekke. Det er datert til perioden 1405-1460,²³ som trolig gir en omtrentlig alder på gata Skagen fra Torget til Prostebakken.²⁴ Før gata ble anlagt, var nok Torget 7 og Skagen 3 en sammenhengende eiendom.

Figur 6: Preusahuset etter at det ble flyttet til Verksgata 31. Preusahuset er det toetasjes trehuset med langsiden mot gata.

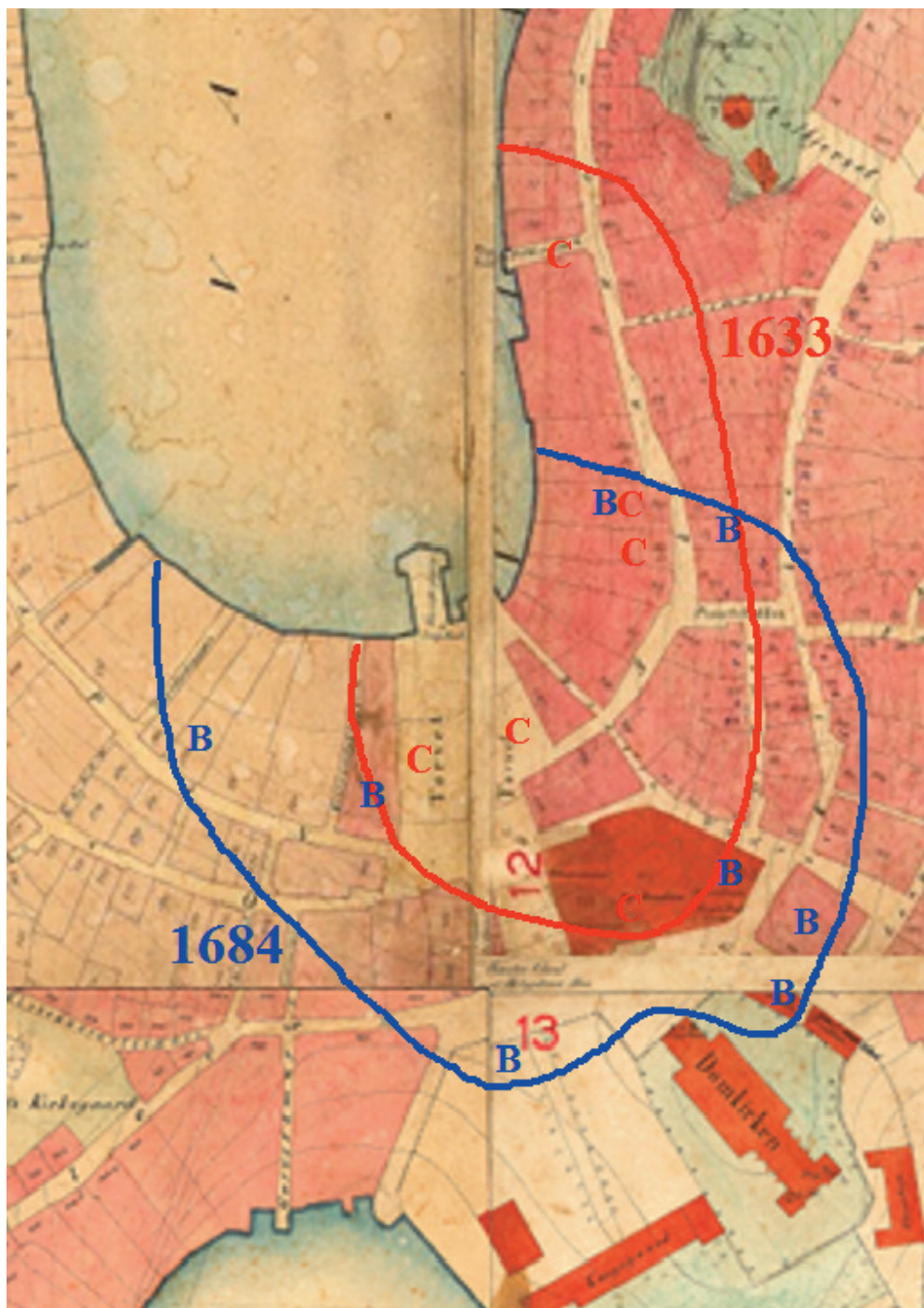
Utsnitt av foto fra Thomas Gjestelands arkiv i SAS.⁷

Den eldste bebyggelsen på tomta til Preusahuset og Mortvedthuset

I 1851 ble Preusahuset kjøpt av Stavanger kommune, og revet for å få et større torgområde.²⁵ Det var fram til det ble revet, et hvitmalt toetasjes hus med langsiden mot Torget.²⁶ Nedenfor huset var det et sjøhus.²⁷ Vi kan følge beboerne i Preusahuset tilbake til 1592, da domkapitlet var grunneier.²⁸

Det er tatt boreprøver der Preusahuset sto, og arkeologer har fulgt opp under grøftegravinger i de øverste lagene. Det gir et visst arkeologisk grunnlag. Det ble i 2005 boret to hull i bakken utenfor langsida av Torget 7, der det ble tatt opp jordprøver. Bygd på analyser og dateringer av prøvene, har området trolig blitt brukt til dumpeplass for avfall. Avfallet ble dumpet i sjøen fra ca. år 1000 til ca. 1400.²⁹ Avfallet var blant annet trefliser, lærbitar, mose, nøtteskall, planter og bein. Hullet som lå lengst i sør, lå like utenfor kaikanten fra ca. 1220-1250. Det øverste laget (og dermed det yngste laget) som var avsatt i sjøen er datert til perioden 1410-1475.³⁰

Det ble funnet mange tømmerstokker i grøftene. Den ene ble datert ut fra årringene til å være hogd like etter 1136 og en annen til like etter 1152.³¹ Men lagene rundt stokkene er mye yngre. Stokkene var derfor gjenbrukt som fyllmasser i andre halvdel av 1600-tallet.³² Flere av stokkene var brent, med brannmasser rundt. Trolig har en etter brannen i 1684 fylte på med tømmerstokker og annen fyllmasse, før huset ble bygde opp igjen. Vi vet ikke hvor stokkene kom fra, men de kan ha vært fra bolverk brukt som fundamenter for sjøboder og brygger.³³ Min vurdering er at stokkene må være fra et sted som ikke var berørt av brannene før i 1684, og som så ble benyttet som fyllmasse.

Figur 7: Omtrentlig utstrekning av bybrannene i 1633 og 1684. Bokstavene "B" viser til hus som vi vet brant i 1633, og bokstavene "C" til hus vi vet brant i 1684. De røde og blå strekene er omtrentlige grenser for brannene. Både Preusahuset og Mortvedthuset var berørt av begge brannene.⁸ Kart tegnet av Arne Kvitrud i 2018.

Figur 8: Mortvedthuset i 1954. Det er det hvitmalte huset på høyre side av bildet. Vi kjenner igjen Torget 7 til venstre, der Burger King holder til. I bakgrunnen skimtes også taket til Skagen 3, ved siden av Mortvedthuset. Utgravingen var i den vestre delen av Mortvedthuset, til høyre i bildet.

Utsnitt av foto av Jacob Kvæstad fra Byarkivet.⁹

Mortvedthuset har sitt navn etter familien Mortvedt som eide huset fra 1813 og framover. Det ble revet i 1963. Ved utgravingen ble det på stranda under huset funnet rester av drivved, som ble datert fra om lag år 500 til om lag år 1100.³⁴ På stranda var det så dumpet sandlag. Et ildsted vitnet om aktiviteter i seinmiddelalderen.³⁵ Over middelalderlagene var det flere siltlag, datert av et keramikklfunn til andre halvdel av 1500-tallet, muligens tidlig i denne perioden.³⁶ Mortvedthuset er arkeologisk, daterte til tiårene rundt år 1600.³⁷ Det eldste kjente grunnbrevet er fra 1627.³⁸ Så på denne tida var den en selvstendig eiendom, og beboelseshus.³⁹

I 1946 ble det funnet en tilhøgd kleberstein utenfor Mortvedthuset.⁴⁰ Den hadde halvsirkelformet lysåpning uten fals for glass. Den var 70x60x40 cm og var utført i romansk stil. Klebersteinen kom mest trolig fra en kirke, men siden det kun er ett enkeltfunn og ingen funn av skjelettrestrester, har det neppe vært noen kirke eller kirkegård her.

Tilknytningen mellom Trinitatisgrunnen, Hagen og Korbrødregården med bebyggelsen nedenfor

Ser en Torget 7, Skagen 3, Preusahuset og Mortvedthuset i figur 1, i sammenheng med eiendommene lengre opp i bakken, kan Torget 7 og Skagen 3 ha tilhørt Trinitatisgrunnen eller "Hagen". Videre kan Preusahuset og Mortvedthuset ha tilhørt Korbrødregården. Trinitatisgrunnen lå inne i det som nå er den østre delen av Sparebank 1-bygget og Hagen i den vestre delen. Korbrødregården lå der en nå har trappene mellom Torget og Haakon VII's gate.

Trinitatisgrunnen var eid av biskopen på 1600-tallet.⁴¹ Ordet trinitatis er latin, og kan oversettes med treenighet eller trefoldighet. Korbrødregården ble omtalt første gang i 1308.⁴² I 1574 ga kongen Korbrødregården og Hagen til superintendent (biskop) Jørgen Eriksen.⁴³ Det skulle betales årlig grunnleie til kongen. Hagen kan ha vært en egen eiendom, men den kan også ha hørt sammen med Trinitatisgrunnen eller Korbrødregården.

I 1924 ble det avdekket et lag med østersskall i ei grøft like over Mortvedthuset. Laget var ca. 12m langt og 60-70cm dypt.⁴⁴ Dette var trolig avfall fra Korbrødregården. I utgravingen av Mortvedthuset ble det funnet mye småbeinsfragmenter, som kan være fra tidlig på 1300-tallet.⁴⁵ De kan ha hørt til de samme avfallsrestene som ble funnet i 1924. I så fall kan Korbrødregården og Mortvedthuset ha vært én eiendom. Avfallet ble neppe kastet hos naboen. Tilsvarende var det også mye beinrester i de nederste lagene i Skagen 3.⁴⁶ Fraværet av bolighus i Mortvedthuset og Skagen 3 i senmiddelalderen peker i den samme retningen.

Plasseringen av og alderen til bryggene og allmenningen

Helt i øst på tomte til Fruehuset var det ei brygge på 1200-tallet som ble kalt Bispebrygga. Senest fra 1612 ble brygga kalt for Gårdsbrygga.⁴⁷ Denne lå litt lengre ute enn Bispebrygga, men tomte tilhørte fortsatt Fruehuset. Det var ei trebrygge, som var omlag åtte alen bred (omlag fem meter).⁴⁸ I 1867 ble brygga forlenget utover. Den ble da kalt for Torgbrygga eller Torvebryggen.

I 1592 ga kannikene tillatelse til å bygge ei brygge på tomte til Preusahuset, inntil brygga til Fruehuset. Brygga ble satt på bolverk, men ble revet i en krangel om hvem som var grunneier.⁴⁹

Figur 9: Foran fra venstre er Byfogdbrygga med en mann på. Så kommer Torvebrygga med sjøhuset til Kokkegrunnen bak. Gavlen med skråtak til venstre tilhørte Fruehuset.

Utsnitt av skisse av Mons Gabriel Monsen fra 1856. MUST.

Figur 10: Utgravningen av restene av et bolverk ("Brygge 1") i Fruehuset. Det er det nordligst funnstedet av brygga. Foto: Stan Reed, 2005.¹⁰

I 1924 ble det gravd ei grøft ved den øvre enden av allmenningen mellom Preusahuset og Fruehuset. I bunnen av grøfta lå en furustamme på 80cm i tverrmål.⁵⁰ Siden det ble dumpet mange stokker under Preusahuset på slutten av 1600-tallet, er godt mulig at også denne stokken var en del av de samme fyllmassene. Stokken er likevel ikke omtalt som brent, som stukkene under Preusahuset, og kan derfor ha hatt en annen funksjon.

I 1851 var gjennomsnittlig bredde på allmenningen til brygga 9,5 alen (omlag seks meter).⁵¹ Byloven fra 1276 krevde at tverrgater mot sjøen skulle være minst 12 alen brede.⁵² Bredden tilfredstilte ikke bestemmelsene i loven, men var likevel mye bredere enn for eksempel Lindalssmauet, som bare var tre alen bred på det smaleste. Dette er en indikasjon på at allmenningen til brygga var yngst.

Den eldste bebyggelsen av tomta til Fruehuset

Tomta til Fruehuset lå vest på Torget og i Kongsgårdsbakken. I 1807 var det fem bygninger på tomta.⁵³ Tidlig på 1600-tallet var tomta delt i tre, med hver sine brukere. Både eiendommen og hovedhuset gikk senere under navnet Fruehuset.⁵⁴ Vi kan følge eiendommen tilbake til byens siste katolske biskop, Hoskuld Hoskuldsson.⁵⁵ Han hadde et naust og ei smie på tomta, men bodde selv på Kongsgård. Hoskuld var biskop i perioden 1513-1537. Biskopen hadde den sørligste av de tre eiendommene. De andre tomtene ble til ved utbygginger i sjøen etter 1537. Hovedbygget Fruehuset, hadde en stor steinmur med rundbuevinduer, som i kjelleren på Kongsgård.⁵⁶ Kjelleren på Kongsgård er trolig bygget i andre halvdel av 1200-tallet, men grunnmuren på Fruehuset er yngre.⁵⁷ I 1924 ble det avdekket rester av kjellermuren mot allmenningen. Muren var "usedvanlig svær".⁵⁸ En datering rundt år 1600 på selve huset er nok ikke urimelig. Det ble kjøpt av Stavanger kommune i 1863, og ble revet for å få Torget større.⁵⁹

I 2004 ble det tatt opp prøver fra flere borehull sør i Fruehuset-tomta. Det ble funnet kulturlag fra før reformasjonen med biter av tegl og trefliser.⁶⁰

Sørøst i Fruehuset og nær allmenningen, er det funnet rester av bolverk. De var satt sammen av laftede tømmerstokker, og fylt med stein og jord. Det var tre kasser med bevart treverk og steinfylling.⁶¹ De var omlag 2,7-3,5m i lengde og bredde, og kan ha gått omlag en meter over havnivået.⁶² Til sammen var den delen av brygga som ble gravd ut om lag ti meter lang. Den kan imidlertid være betydelig lengre.⁶³ Brygga gikk i retning nordvest-sørøst.⁶⁴ Noen av stukkene er datert ved hjelp av årringer. Den ene er hogd like etter 1129 og den andre kort tid etter 1141. En av stukkene var hogd vinteren 1120-1121.⁶⁵ Brygga virket mer som en utstikkerbrygge enn som en

del av en kai. Hele den utgravde delen av brygga lå innenfor kaikanten fra 1220-1250. Brygga kan være Bispebrygga som er omtalt i 1297, men må i så fall ha fortsatt utenfor kaikanten.⁶⁶

Bolverk funnet i Oslo har blitt tolket som fundamenter for sjøboder bygd ute i sjøen, med gangveier inn til land eller basert på omlasting mellom store og små skip.⁶⁷ I Bergen var det mest vanlig at det sto hus på bolverkene, og ikke kaier eller brygger.⁶⁸ Tilsvarende tolkninger kunne være mulige her også, men bruken som utstikkerbrygge er den mest sannsynlige før 1250. I 1600 omtales derimot grunnen og det bolverket som husene sto på.⁶⁹ Det viser at husene på de ytterste delene av tomte på det tidspunktet var bygd på bolverk.

Fra 1600-tallet omtales en steinbygning helt sør på eiendommen.⁷⁰ I Bergen var steinhus sjeldne, mens "overjordiske kjellere" var vanlige.⁷¹ Ofte ble det brukt hvelv, og kjellerne ble da kalt brannfrie i motsetning til de som var mindre sikre og som hadde bjelke og loft. De var i bygårder i Bergen, oftest plassert lengst fra sjøen. Dette steinhuset passer med beskrivelsene fra Bergen. Huset er neppe eldre enn 1500-tallet. Det kan ha sitt opphav i smia til biskop Hoskuld. Det er også omtalt som brannsikkert, og kan da ha hatt hvelvet tak.

Figur 11: Bilde av vegger og golvet innvendig i steinbygget.
Bildet er i Statsarkivet i Stavanger.¹²

Den eldste bebyggelsen av Kokkegrunnen

Kokkegrunnen lå like vest for Kongsgårdsbakken. Nederst på Kokkegrunnen er i dag Christian Lous Langes plass (Ankertorget). Resten av tomte er i Ankerbygget og Kongsgårdbakken 3. Grensen mot Fruehuset var langs det som nå er fasaden på Ankerbygget mot Torget. Hovedbygget var på 1800-tallet en to etasjes tømmerbygning med en høy kjelleretasje. Det var et tilhørende sjøhus.⁷² Eiendommen ble kjøpt av jernbanen i 1875, og husene ble revet litt etter litt.⁷³ Til eiendommen hørte fra gammelt en hage som lå mellom Øvre og Nedre Strandgate, og en mellom Øvre Strandgate og Kirkegårdsstredet (i dagens Haakon VII's gate). Jeg har ikke sett nærmere på dem i denne omgangen.

Kokkegrunnen omtales også som Kokkshus, og hadde trolig sine navn fra Guren Kokk, som omkring 1480 solgte tomte til abbed Erengisel på Utstein

kloster.⁷⁴ I 1530 solgte den daværende abbeden på Utstein kloster eiendommen videre til lagmannen Nils Klausen (Grønn).⁷⁵ Tomta var i 1562 21m (34 alen) bred, og gikk ned til sjøen.⁷⁶ Det var hus her i 1530, og det er rimelig å tro at Guren Kokk også hadde hus omkring 1480. Kongen var grunneier, og mottok grunnleie. Ordningen med grunnleie oppsto trolig på 1400-tallet, så eiendommen har neppe blitt skilt ut lenge før 1480.

I 1634 omtales bolverket på Kokkegrunnen.⁷⁷ Det tyder på at deler av tomta hadde bolverk. Tomta til Ankerbygget ble gravd ut i 1957. De gravde seg ned til under havnivået. Det ble funnet store mengder fyllmasser, med blant flere store tømmerstokker.⁷⁸ At avisene ikke omtalte bolverk, kan enten være et tegn på at bolverkene var der Ankertorget er i dag, eller at de som gravde ikke fortalte om dem. Blant funnene på Kokkegrunnen er også en del profilerte klebersteiner og overdelen av et romansk vindu i kleberstein.⁷⁹ De var trolig fra en kirke, men det er ikke tegn til noen kirke her.

Helt i sørøst på denne tomta lå det også en liten steinbygning.⁸⁰ Veggene hadde steiner av varierende størrelse og skiferheller, og golvet hadde brostein med uregelmessig størrelse.⁸¹ Huset var neppe eldre enn 1500-tallet.

Drøfting og sammendrag

Som jeg skrev i innledningen var så godt som hele området under havflaten for tusen år siden. De arkeologiske undersøkelsene har gjort det mulig å sted- og tidfeste de eldste kaiene og deler av den eldste brygga. Skriftlige kilder supplerer kunnskapen om utviklingen på 1500- og 1600-tallet. Flere arkeologiske undersøkelser er derimot nødvendige på nedre del av Torget for å beskrive den detaljerte utviklingen i perioden 1250-1550. Kildematerialet kan tolkes på flere måter. Den hendelsesrekkefølgen jeg mener passer best med det jeg har beskrevet over, er gitt nedenfor.

Under gårdsdrift vil latrineavfall vanligvis blitt brukt til jordforbedring, så avfallslagene i Vågen er et indisium på annen virksomhet enn jordbruk omkring år 1000. Det er mulig at det var en begynnende fortetting av bosetningen.⁸²

I år 1100 var byggingen av Domkirken påbegynt, og den fortsatte til langt ut på 1100-tallet.⁸³ På 1100-tallet eide trolig biskopen Torget og området ved Torget. Biskopen fikk bygd Bispebrygga en gang i perioden 1121-1150, og det ble lagt ut sandfyllinger.

Tidlig på 1200-tallet ble domkapitlet opprettet som et fellesskap for prestene (korbrødre) ved Domkirken. Første gang korbrødrene omtales var i 1236.⁸⁴ Omtrent på samme tid, delte trolig biskopen noen av sine eiendommer med

Figur 12: Sjøhuset på Kokkegrunnen er det hvite sjøhuset, omtrent midt på bildet med båter foran. Steinhuset er den lille bygningen, litt lengre oppe til venstre. Like foran sjøhuset skimter en Torvebyggen under bygging. Utsnitt av foto: Carl Lauritz Jacobsen, 26.8.1867. Bildet er i Statsarkivet i Stavanger.¹¹

Forkortelser

AmS og **AM** = Arkeologisk Museum, Universitetet i Stavanger;

DN = Diplomatarium Norwegicum;

NHD = Norske Herredags Dombøker;

NRR = Norsk Riksregistrarer;

PA = Privatarxiv; **RA** = Rogalands avis;

RN = Regesta Norvegica; **SA** = Stavanger Aftenblad; **SAS** = Statsarkivet i Stavanger;

SBA = Stavanger byarkiv.

SMÅ = Stavanger Museums Årbok;

UiB = Universitetsbiblioteket i Bergen.

korbrødrene. Det var blant annen en eiendom som strakte seg fra Haakon VII's gate til Vågen. Her bygde korbrødrene Korbrødregården, der de bodde, sov og spiste sammen. Eiendommen omfattet også Torget 7, Skagen 3, Preusahuset og Mortvedthuset. Korbrødrene fikk satt opp et sjøhus i Skagen 3. I grensen mellom eiendommene til biskopen og korbrødrene ble allmenningen anlagt.

Omkring 1220-1250 ble det bygd en lang kai over det som nå er nedre del av Torget. Det er naturlig å se kaien i sammenheng med opprettelsen av domkapitlet. Kaien kan ha vært et fellesprosjekt av korbrødrene i øst og biskopen i vest. Den delen av brygga fra 1100-tallet som er gravd ut, var innenfor kaikanten slik den var omlag 1250. Når bispebrygga omtales på slutten på 1200-tallet, viser det til at en hadde ei brygge i tillegg til kaien. Trolig var den i fortsettelsen av allmenningen.

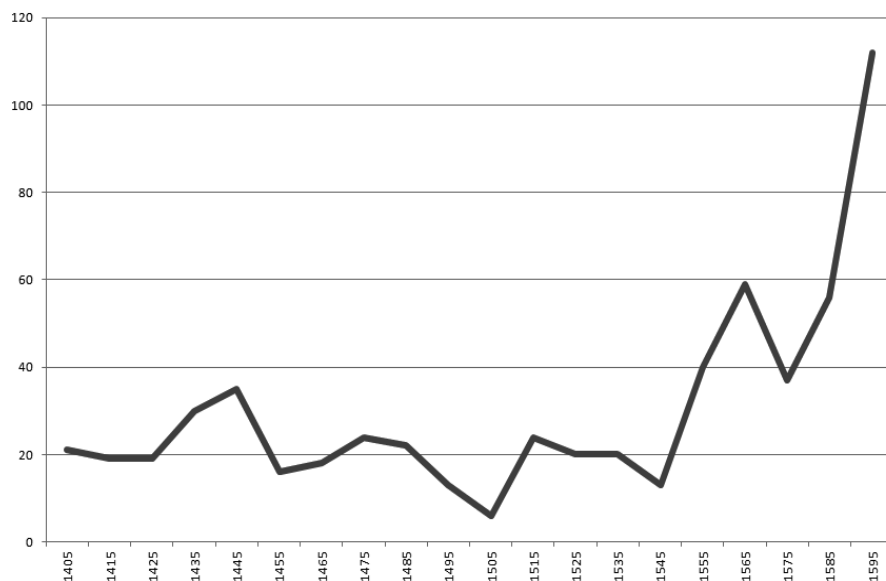
I 1272 ble det fortalt om en bybrann i Stavanger.⁸⁵ Skagen 3 ble lagt øde uten å bli bygd opp igjen. Korbrødrene bygde deretter nye sjøhus under Valberget (middelalderens Skagen), og varehandel og -transport til og fra korbrødrene gikk i hovedsak dit. Vi kjenner ikke omfanget av brannen, med den har nok gitt arbeid til mange i gjenoppbyggingen. Biskopen benyttet også anledningen til å utvide Domkirken, med de delene som nå er i gotisk stil. Gjenoppbyggingen ga arbeid i mange år, og økt varetransport spesielt med bygningsmaterialer.

Fra 1349 kom pestene hyppig. Det medførte færre folk, mindre inntekter til de kirkelige institusjonene, mindre handel og færre skipsanløp. Det var deretter en oppgangstid for byen i første halvdel av 1400-tallet. Det ser vi av flere indisier. Byens borgere fikk handelsprivilegier i 1425. Fra 1438 har vi for første gang omtale av et skip fra Stavanger som gikk til Østersjøen.⁸⁶ Samme år bosatte for første gang to utenlandske borgere seg byen.⁸⁷ Ut fra navnene var de trolig tyske. Vi ser også en utvidelse av bebyggelsen i byen. Den østlige delen av eiendommen til Olavsklosteret ble skilt ut under navnet Kriken, og ble bebygd. Gata Skagen ble anlagt med treplanker som gatedekke. At en ikke fant lag med husholdningsavfall fra 1400-tallet i Skagen 4a og ved Torget 7, tyder på at det ble satt opp hus på bolverk i indre del av Vågen utenfor gata Skagen. Korbrødregården ble trolig delt, og Hagen ble utskilt som en egen bebodd eiendom sammen med Skagen 3 og Torget 7.

Det er spor etter en ny brann i gata Skagen på slutten av 1400-tallet,⁸⁸ men omfanget og hvilken betydning den fikk, er ukjent. Hagen kan ha blitt fraflyttet.

Etter reformasjonen fikk eller kjøpte trolig privatpersoner Torget 7 og Mortvedthuset, mens prestene beholdt Preusahuset. Kongen overtok Skagen

3 og biskopens eiendommer. Kaifronten ble gradvis bygd utover. Det var også bygg på bolverk, men en har enda ikke funnet rester etter dem. Folketallet skjøt fart i Stavanger midt på 1500-tallet. I 1633 og 1684 ble husene ødelagt av branner. Flere av husene langs Vågen ble satt på fast grunn etter 1684.

Figur 13: Antall voksne personer i Stavanger som jeg kan navngi for hver tiårsperiode i tiden 1400-1599. Antallet er plottet i midten av hver tiårsperiode. På grunn av skattemista fra 1567 er ikke tallet for 1560-tallet sammenliknbart med de øvrige periodene. Figur laget av Arne Kvitrud i 2004.¹³

SUMMARY

I have collected and presented our knowledge about the lower parts of the present Torget in Stavanger and its vicinity. In the summary I described the sequence of events that from my point of point of view, fits best with the facts.

Almost the entire area was under water a thousand years ago. The archaeological investigations have made it possible to reconstruct the oldest quays and the oldest pier. With the help of a written source, the development can be supplemented reasonably well in the 16th and 17th centuries. On the other hand, additional archaeological surveys are necessary in the lower part of Torget to describe the detailed developments in the period 1250-1550.

During farming, latrine waste is usually used for soil improvement. The waste thrown in Vågen around year 1000 is an indication of an early densification of the settlements. At 1100, the construction of the Cathedral had begun, and it continued until the middle of the 12th century. Early in the 12th century the bishop probably owned the area. The bishop got Bispebrygga (a pier) built in the period 1121-1150, and sand fillings were laid out.

Early in the 13th century, the secular cannons in the Cathedral were established. The first cannons were mentioned in 1236. About the same time, the bishop shared some of his properties with the cannons, including a property from Haakon VII's gate (close to the Cathedral) to Vågen. Here the cannons built the Korbrødregården, where they lived. The property also included Torget 7, Skagen 3, Preusahuset and Mortvedthuset. The cannons built a house in Skagen 3. Around 1220-1250 a long quay was built across the middle part of Torget. It is reasonable to see the quay in connection with the establishment of the cannons, and as a joint activity of the cannons and the bishop.

In 1271 or 1272 a fire hit the town, causing major damage to the Cathedral. Skagen 3 was desolated after the fire. The cannons built new sea houses under Valberget (the medieval Skagen), and the cannons trading activities was afterwards mainly done at Skagen.

From 1349 the plagues came frequently. They resulted in reduced income for the church institutions, less trade and reduced harbour traffic. However, an expansion in the city occurred in the first half of the 15th century. This was related to the fact that the bourgeoisie were granted commercial privileges in 1425. A part of the property of the saint Olav monastery was separated out under the name of Kriken west of Torget, and new houses were built. Likewise, east of Torget, the street Skagen was built from Prostebakken to the strait at Gårdsbrygga. Houses were built into Vågen from the street Skagen. Hagen, Skagen 3 and Preusahuset were separated from Korbrødregården as a new unit. Since no layers of household waste from the 15th century are found, it is possible that several houses were erected on bulwarks.

TABELL

	Torget 7	Skagen 3	Preusahuset	Mortvedthuset	Fruehuset	Kokkegrunnen
Arkeologiske undersøkelser?	Nei	ja	Borehull og grøfter	ja	ja	nei
Eldste skriftlige kilde	1612	1709	1592	1627	1537	Ca. 1480
Bolverk	nei	trolig	trolig	nei	ja	ja
Bebyggd	Ca.1425-d.d.	1220-1272 og 1709-1968	Ca.1425-1851	Ca. 1600-1963	Ca.1250-1863	Ca. 1425- d.d.
Torg fra	Fortsatt bebyggd	1968	1851	1963	1863	Fortsatt bebyggd

Referanser

Brandrud, Andreas: Stavanger domkapitels protokol: 1571-1630. Det Norske Historiske Kildeskriftfond, Christiania, 1901.

Brendalsmo, Jan og Molaug, Petter B.: To norske byer i middelalderen – Oslo og Tønsberg før ca. 1300, Collegium Mediaevale, 2014, side 136ff.

Brendalsmo, Jan og Paasche, Knut: Stavanger – før det ble en by, Historisk Tidsskrift, nr. 2, 2017.

Bærheim, Anders: Et byfunn på Torget. 1ste Mai, 28. november 1946.

Bærheim, Anders: "Worse-gården"s beliggendhet, Stavanger Aftenblad, 14. april 1956, side 3.

Bærheim, Anders: Fra Olavsbrønnen til "Sinklegaards Hauge", Dreyermappen, 1957. Også trykket i Stavangeren, 2005, nummer 3, side 11ff.

Bærheim, Anders: Eksteriører fra Garman & Worses by, Ætt og heim, 1959.

Dunlop, Rory og Sandvik, Paula Utigard: Skagen/Torget/Kongsgårdsbakken/Haakon VII's gate, Eiganes gnr. 58 Stavanger kommune. Arkeologisk og paleoekologisk analyse av sedimenter fra prøveboringer, Stavanger april 2004, AmS oppdragsrapport 2004/10, Stavanger, 16.9.2004.

Erslund, Geir Atle og Solli, Arne: Stavanger bys historie, bind 1. Bispeby og borgarby – frå opphavet til 1815, Stavanger, 2012.

Grieg, Sigurd: Middelalderse byfund fra Bergen og Oslo, Oslo, 1933.

Haavaldsen, Per, Sandvik, Paula Utigard og Griffin, Kerstin: Stratigrafisk vurdering av borekjerner fra Stavanger Torg – Tusenårsstedet, AmS Rapport 2000/4, Stavanger, 28.9.2000.

Helle, Knut: Stavanger fra våg til by, Stavanger, 1975.

Helle, Knut: Bergen bys historie, bind 1, Kongssete og kjøpstad, Fra opphavet til 1536, Bergen, 1982.

Helle, Knut: Tidlig byutvikling i Vestnorge, Onsdagskvelder i Bryggen Museum – VII, Bryggen Museum, Bergen, 1992. Bryggen Museum på internett.

Hohler, Christopher: Remarks on the early cathedral of Stavanger and related buildings, Årbok Universitetets Oldsaksamling, Oslo, 1963-1964. Med sammendrag av Erla Hohler.

Johannessen, Live og Eriksson, Jan-Erik G. (redaktører): Faglig program for middelalderarkeologi. Byer, sakrale steder, befestninger og borger, Riksantikvaren, Oslo, 2015.

Kielland, Axel: Familien Kielland med dens kognatiske accendents, Christiania, 1897.

Kvitrud, Arne: Stavangers middelaldergeografi fra St. Annas bro til Korbrødregården, Stavanger Museums årbok, 2011.

Kvitrud, Arne: Skagen i middelalderen, Stavanger Museums Årbok 2015.

Kvitrud, Arne: Bratten og Uren i Stavanger, Stavanger Museums årbok, 2018.

Lexow, Jan Hendrich: Kongsgård, Stavanger Museums årbok, 1960.

Lillehammer, Arnvid: Skagen 3 og Stavanger i mellomalderen, Frå haug ok heiðni,

nummer 2, Stavanger 1969.

Lillehammer, Arnvid: Arkeologiske bidrag til Stavangers mellomalderhistorie. Stavanger Museums årbok 1971.

Lillehammer, Arnvid: Rapport om forprosjektet mellomalderbyen Stavanger. Spørsmål om grunnlegginga av Stavanger by. AmS, 2000.

Lorvik, Katharina: Stavanger, i boka Johannessen, Live og Eriksson, Jan-Erik G. (redaktører): Faglig program for middelalderarkeologi. Byer, sakrale steder, befestninger og borger, Riksantikvaren, Oslo, 2015, side 47-51.

Lous, Carl: En Stavangersk Cicerone, Stavanger, 1868. *Jeg har også brukt den digitaliserte internett-utgave til Byhistorisk forening:* <http://www.byhistoriskforening.org/nor/Byhistorien/En-Stavangersk-Cicerone>

Løken, Trond: Breiavatnet er Stavanger bys historiebok. Arkeologisk Museums rapport, bind 12B, Stavanger 1999.

Meling, Trond: Kongsgård – Middelalderens bispegård i Stavanger, Stavangeren, nr. 3, Stavanger, 2013.

Myhre, Albert: Nausttufter, havnivå og kulturlandskap på Jæren i eldre tid, Ætt og heim, 1959.

Næss, Hans E. (redaktør): Samlinger til Stavangers historie. Fjerde bind, Stavanger, 1971.

Reed, Stan: Tusenårsstedet Stavanger. Arkeologiske undersøkelser på Stavanger torg 2004-2006, del 1 Tekst, NIKU, oppdragsrapport 73/2016, Oslo, 2016.

Rygh, Sigurd: Kleven og Torget, Stavanger, 1991.

Sandvik, Paula Utigard: Under overflata i mellomalderbyen Stavanger, Frå haug ok heiðni, nummer 3, Stavanger, 2006.

Sandvik, Paula Utigard: Skagen 4a, Stavanger.¹⁴C-dateringar av dei antropogene sedimenter påvist ved boringar i oktober 2005, Oppdragsrapport 2008/9. Stavanger 19.2.2008.

Sandvik, Paula Utigard: Middelalderbyen Stavanger 1999/2000–2008, i Grete Lillehammer: Kulturarv i nåtid og framtid, AM-Profil 8, Arkeologisk Museum, 2016.

Sandvik, Paula Utigard og Griffin, Kerstin: Tusenårsstedet, Stavanger kommune: Rapport frå boringane i indre delen av Vågen oktober 2006, AmS oppdragsrapport 2006/13.

Simonsen, Asbjørn: Middelalder-vegetasjon på Skagen, Stavanger. Frå haug ok heiðni, nummer 2, Stavanger, 1969.

Steinnes, Asgaut: Klosterogds i Rogaland, Ætt og heim, Stavanger, 1962

Stige, Morten: Stavangerkorets utvidelse og innflydelse. Hovedoppgave i kunsthistorie, Universitetet i Oslo, høsten 1997.

Storm, Gustav: Islandske Annaler indtil 1578. Christiania, 1888.

Ween, Ingvald. Fant byens første brygge. Rogalands Avis, 9.11.2005.

Noter

- [1]Reed, 2016.
- [2]Se Lillehammer, 1971 og 2000, Reed, 2016, Sandvik 2016, samt Brendalsmo og Paasche, 2017.
- [3]Jeg har lagt til grunn min sammenstilling av huseiere på <http://kvitrud.no/Huseiere.htm>.
- [4]Idégrunnet er i stor grad utviklet og formidlet av Asgaut Steinnes, se for eksempel Steinnes (1962), der han i flere arbeider viser at det er stor kontinuitet i hvilke eiendommer institusjoner eide gjennom middelalderen og etter reformasjonen.
- [5]Reed, 2016, side 22. På Torget var strandkanten 60-80m sør for den nåværende kaifronten (Sandvik, 2008, side 6: *60-70m*, og Sandvik, 2006, side 11: *ca. 80m lengre søraust enn i dag*).
- [6]Blant funnene er det en ringnål fra yngre jernalder (dvs. 550-1050) - Reed, 2016, side 23. Brendalsmo og Paasche (2017, side 109) kalte den nål for *ringspenn*.
- [7]Reed (2016, side 23 og vedlegg 1 side 15f) mente det til sammen ble dumpet minst 1260 kubikk meter masser, beregnet som $57m \times 26m \times 0,85m$. Der 57m er lengde på kaien, ca. 26-31m er tverrmålet og 0,85m er gjennomsnittshøyden. Han forteller ikke hvor mye av dette han mener ble lagt på stranda over vann for å få like høyder, eller hvor høy han mente fyllingen var over havnivået. Dersom Reed forutsatte at høyden på fyllingen var en meter over havnivået, var strandkanten i snitt minst 10,7m (17 norske alen) bak kaikanten. Jeg har beregnet det som $(26m \times 0,7m) / (2 \times 0,85m) = 10,7m$.
- [8]Reed, 2016, side 23 og vedlegg 1 side 15. 57m tilsvarer 90 norske alen.
- [9]Landhevingen i Stavanger siden middelalderen er liten, så sjansen for å peke ut feil strandlinje er liten. Stavanger by synker med ca. 0,6mm per år (Store norske leksikon: Landheving og landsenkning. Hentet 23.1.2019). Hadde endringen vært noenlunde konstant, tilsvarer det ca. 0,5m siden 1200-tallet. Det har likevel vært en landheving, vurdert til «mindre enn en meter» og «1 til 1½ m» de siste tusen år (Myhre, 1959, side 8 og 10), 0,2-0,6m (Lillehammer, 1971, side 58), 0-0,5m siden middelalderen (Wilhelm Hetland (referent): Stavanger Torg – ledninger i (middelalder) grunn, møtereferat fra møte mellom Stavanger kommune og AM 9.7.1999. AM topografisk arkiv, mappe 12A) og en meter siden 1100-tallet (Ersland og Solli, 2012, side 52 – figurteksten). Uansett hva som er rett, var ikke endringene store.
- [10]Sandvik, 2006.
- [11]Se figur 2 med tilhørende referanser i notene.
- [12]Næss, 1971, side 544 – nr. 361 Jens Saxe Lindahl.
- [13]Lillehammer, 1969, 1971 og 2000.
- [14]Reed, 2016, side 35-38. Jamfør Ween, 2.2.2005 – en reportasje fra samtale med Stan Reed og Paula Utigard Sandvik.
- [15]Lillehammer, 1969, side 231ff og 1972, side 56ff.
- [16]Lillehammer, 1969, side 237 og 1972, side 63 ga ukalibrert alder og Løken, 1999, side 388f kalibrert alder. Det er prøve DF 314, og C-14-datering T-780.
- [17]Lillehammer, 1969, side 236f.
- [18]Reed, 2016, side 36-37. En kombinasjon av dateringene ga perioden 1270–1320 (med 52% sannsynlighet) og perioden 1350–1390 (med 44% sannsynlighet), til sammen 95% sannsynlighet. Den samme konklusjonen om tidspunktet for brannen hadde Lillehammer (1969, side 237).
- [19]Lillehammer, 1969, side 238.
- [20]Lillehammer 1971, side 60f.
- [21]Simonsen, 1969, side 241 og Lillehammer, 1971, side 71f.
- [22]Simonsen, 1969, side 239ff og Lillehammer, 1971, side 71f.
- [23]Reed, 2016, side 37, jamfør også side 112. Plankene lå over en sandfylling utenfor Skagen 3, som var fra 1100- eller 1200-tallet.
- [24]Den eldste skriftlige kilden til gata Skagen er fra Skagen 32 under Valberget i 1576 (Brandrud, 1901, side 466-467), men det er rimelig å tro at gata er eldre. Gata fortsatte nok langs sjøen til det som i dag er Prostebakken.
- [25]Huset hadde navnet etter fogden Nicolai Lorens Preus som døde i 1715.
- [26]SAS, PA 1, Anders Bærheim, boks IX A utskriftsbøker, bok V, side 4, med fru Anbjørnsen som kilde. For flere detaljer, se Bærheim, 14.4.1956. Foran gavlen på huset, mot almenningen til Gårdsbrygga var det en liten hage med et steingjerde. Hovedbygningen ble flyttet til Verksgata 31, der den brant ned i 2014.
- [27]SBA, PA 110 P. A. Erichsen, Boks 23, IV Stavangeriana, side 24.
- [28]Tomta omtales 24.9.1592 og 1.9.1599 (NHD for 1599, side 230ff), så 25.3.1600 (Riksarkivets diplomsamling, i Digitalarkivet for året 1600, side 38ff) og 30.4.1612 (Brandrud, 1901, side 476). Tomta er tegnet inn på kartene til Kartverket.no med matrikelnummer 58/1640.
- [29]Sandvik og Griffin, 2006, side 3 om tidligere undersøkelser og en boring helt ytterst i Preusahuset.
- [30]Lillehammer, 2000, side 12, Haavaldsen mfl, 2000, side 6 og 14, og kartet hos Dunlop og Sandvik, 2004, side 5. I hull 1 utenfor midten av Torget 7, ble et stykke osp som lå ca. 0,25 moh, datert til perioden 1275 til 1360. I borehull 2 som vises til i teksten, var den daterte prøven tatt ca. 0,8m under dagens havflate. Den relative datering mellom prøvene ser noe rar ut i forhold til dybdene...
- [31]Reed, 2016, side 98-102 og vedlegg side 159 og 191. En C-14-datering for en tredje stokk, ga perioden 1015-1035 (TUA-6559). Reed (2016, vedlegg side 159-161 – funn på "Nedre Torget") lister 16 tømmerstokker.
- [32]Reed, 2016, side 99f og 113, samt vedlegg 159-163 skrev ... *landvinningsperioden fant sted i annen halvdel av 1600-tallet*.
- [33]Reed, 2016, side 99f. Bolverk er omtalt i en sak fra 1.8.1599 (NHD for 1599, side 230-232) der Nils Knutsen gjorde krav på *jt bulwerck och grundt, liggendis her sammesteds, som var udj lengde 50 alen*. Han tapte saken på grunn av manglende dokumenter, så riktigheten av kravet er uvisst.
- [34]Reed, 2016, vedlegg side 11.
- [35]Reed, 2016, side 25.
- [36]Reed, 2016, side 25.
- [37]Reed, 2016, side 27 og vedlegg side 22.
- [38]22. oktober 1627 - SAS, Pantebok for Stavanger 1716-1731, side 75-75b. På kartene til Kartverket.no er tomta tegnet inn med matrikelnummer 55/1642.
- [39]Reed, 2016, side 26f og vedlegg side 24, samt Bærheim, 1946.
- [40]SA, 28.11.1946: Verdifullt funn på Torget og Bærheim, 1946. Huset omtales da som Indremisjonskaféen. Indremisjonen var leieboer hos Mortvedt-familien. Det er også andre eldre funn ved og i Mortvedthuset. I 1946 ble det funnet et fragment av en gullsmeddigel utenfor Mortvedthuset (AM, Topologisk arkiv, Stavanger middelalderby, mappe 4, løpenummer 4693). Gullsmeden Nikolay Mikael Hanssen Abildgård bodde i Mortvedthuset på 1700-tallet, men om det er noen sammenheng er uvisst. Det er også funnet mange fragmenter av digler omkring på Torget, se Reed, 2016. En digel er et kar til gløding og smelting av stoffer. Det er også funnet et fragment av et trebeint leirkar og potteskår (AM, Topologisk arkiv, Stavanger middelalderby, mappe 4, løpenummer 4689 a-b og 4690). Trebeinte leirkar er kjent fra 1400-tallet og utover (Grieg, 1933, side 197). Løpenummerene i katalogen er ikke de samme som S-nummerne museet ellers bruker. Nyerer funn er beskrevet av Reed (2016).
- [41]SAS, PA 1 Anders Bærheim, IX A Utskriftsbøker, protokollen, side 133-135 med oversikt over grunnleie til residerende kapellan.
- [42]DN IV nr. 76 - *korsbrøðra garðe*.
- [43]NRR 2, side 115-116 – *Communesgaarden*.
- [44]SAS, PA 1, Anders Bærheim, boks IX A utskriftsbøker, bok V, side 3. Funnene ble gjort på tomta til den gamle Sjømannsskolen, i det som på kartene på 1860-tallet er angitt med matrikelnummer 449.
- [45]Reed, 2016, vedlegget side 17.
- [46]Lillehammer, 2000, side 14 - ... *11000 beinfragment av pattedyr, fugl og fisk*.
- [47]Brandrud, 1901, side 476. Det er også et dokument fra 24.9.1592 (NHD for 1599, side 230ff), som omtaler *bryggen, her vedt thorffuett*.
- [48]SAS, PA 12 Erik S. Gundersens samlinger, side 731.
- [49]NHD for 1592, side 230ff.
- [50]SAS, PA 1 Anders Bærheim, boks IX A utskriftsbøker, bok V, side 3.
- [51]SAS, Stavanger byfogd, Pantebok nr. 11, 1843-1852, side 443b - salget av Preusahuset 15.2.1851.
- [52]Ingrid Smedstad: Ferdsselsveier/infrastruktur, i Johannessen og Eriksson, 2015, side 68.

- [53] Næss, 1971, side 545 om eiendom 364 til agent Kielland, og side 419 om eiendom 302 til fru Valentinsen i 1766. Begge steder med beskrivelser av husene.
- [54] Kielland, 1897, side 139. Navnet Fruehuset var etter Anna Wilhemina Pedersdatter Bredal (1709-1782), som ellers omtales som fru Valentinsen. Ekteparet Valentinsen samlet de tre eiendommene til én.
- [55] Norske herredagsdombøker for 1607, side 83-85: Hoskuld hadde ... *paas same grund hafft en smidiebod och en siøbod staaende...* (side 83) og ... *sin siøbod der staaendes och en smedie strax efter for siøboden* (side 84).
- [56] SAS, PA 1 Anders Bærheim, boks IX A utskriftsbøker, bok V, side 4, med tre brødre Erikssen som kilde.
- [57] Lexow, 1960, side 34. Helle, 1975 side 89-93 og Meling, 2004 side 126. Bispegården er første gang omtalt i skriftlige kilder i 1297 (DN II nummer 39).
- [58] SAS, PA 1 Anders Bærheim, boks IX A utskriftsbøker, bok V, side 3.
- [59] Lous (1868, side 48) oppga året 1862, men Forhandlingsprotokollene for formannskapet for 1863-1864, side 3ff forteller 25.11.1863 om at handelen var i ferd med å bli gjort.
- [60] Dunlop og Sandvik, 2004, side 8 og 18 om lokalitet 103: Kongsgårdsbakken. En prøve ca. 1,8m under dagens havflate var over 3000 år gammel. Dunlop og Sandvik, 2014, side 8-10 om borehull 104 og 105.
- [61] Reed, 2016, side 39ff og Lorvik, 2015, side 50.
- [62] Lorvik, 2015, side 50.
- [63] Reed, 2016, side 41.
- [64] Lorvik, 2015, side 50 og Reed, 2016, side 39 og vedlegg side 57.
- [65] Terje Thun: Dendrokronologi - tømmer fra Stavanger Torg, NTNU, 17.10.2007, med et vedlegg av Paula Utigard Sandvik med nærmere omtale av stokkene, Sandvik, 2008, side 5-6 og Reed, 2016, side 43.
- [66] DN II nummer 39 - *a biscops bryggiu*, jamfør RN II nummer 906.
- [67] Brendalsmo og Molaug, 2014, side 184.
- [68] Helle 1982, side 208. De er kjent i Bergen fra 1200-tallet og framover.
- [69] 25.3.1600 - Digitalarkivet, NRA diplomsamling, Dokumenter, 1600, side 38ff: ... *och Buleverk som førne Martehenn Nielsens huse nu paabøgd staaar...*
- [70] 9.3.1635 (Digitalarkivet, NRA diplomsamling) omtales kjelleren. 30.8.1666 (SBA, PA 267 Axel Kielland, pakke 2, side 6) omtales Jon Pfeiffs steinkjeller. 19.4.1685 (SAS pantebok I side 49b-50b) omtales den som en murt kjeller på Torvet. I 1807 omtalt som *brandfrie kielder*, jamfør også Næss, 1971, side 419, eiendom 302 til fru Valentinsen i 1766 – her omtaltsom *bielkekielder*.
- [71] Grieg, 1933, side 37f og Helle, 1982, side 212. I Oslo er det derimot funnet en god del steinhus ved utgravinger de siste årene.
- [72] Kielland, 1897, side 138.
- [73] Rygh, 1991, side 49 og Indstillinger og Bilage forelagte Stavanger Repræsentantskab i 1878, side 78ff.
- [74] NHD for 1599, side 233 og DN IV nr 1094. Dokumentet er udatert. Erengisel er ellers bare kjent fra 1478 (DN IV nr. 987). 1480 er derfor bare et anslag.
- [75] DN IV nr. 1094 og NHD for 1599 side 232-233.
- [76] NHD for 1599, side 233.
- [77] 9.4.1634 - Digitalarkivet, RA diplomsamling, Dokumenter, 1634, side 41ff: ... med boelluerck...
- [78] Bærheim (1957): *Under gravning kom bryggens underlag, svære tømmerstokker, frem for dagen*. SA 7.10.1957 "Bergesen-tomten utgravd", forteller: *Det er for det meste gamle fyllmasser vi har gravd opp. Noen svære tømmerstokker som lå et par meter under overflaten, stammer etter hva Anders Bærheim mener, fra et gammelt skip*. Vi vet ikke hvor i Ankerbygget funnene ble gjort.
- [79] Bærheim (Omkring "Worsegården", SA 3.4.1926) skrev om bakeriutsalget: *Av grunnmuren som fremdeles ligger i jorden, blev et hjørne synbart i fjor vår, da gravningsarbeidene til de nye basarbodene pågikk. Muren var sjelden solid og det blev tatt ut et par kleberstein hvorav den største var profilert*. SAS, PA 1 Anders Bærheim, boks IX B, bok V, side 8: *Da tomten til de nye torvbodene ble gravet ut, lå der i grunden dels i grunnmuren under Dampbakeriets utsalg på hjørne av Nedre Strandgate endel profilert kleberstein*. Han skrev også at klebersteinene ble overlatt til byarkitekten. Hos byarkitekten visste de ikke hvor de var i 2006. SA, 30.9.1957 "Klebersteins-funn fra Olavsklosteret" om det romanske vinduet. Bærheim (1959, side 45f) omtalte funnet i 1957 som: *En vakker buet kleberstein, rimeligvis en overligger fra et av*
- vinduene i Olavsklosteret...* Dampbakeriet lå helt sørøst på Kokkegrunnen.
- [80] Kielland, 1897, side 138.
- [81] Det minner litt om steindekket som er vist på bildet hos Reed (2016, side 113). Reed daterer disse til slutten av 1500-tallet eller tidlig 1600-tall.
- [82] Helle, 1992 om tilsvarende funn i Bergen.
- [83] Hohler, 1963-1964 og Stige, 1997.
- [84] Helle, 1975, side 99.
- [85] Storm, 1888, side 139: *Bø'arbrvni i Stafangri* (bybrann i Stavanger). Om en sjekker de samme hendelsene i ulike annaler, ser en at årstallet kan avvike med et par år, men ser rett ut her. Denne brannen er bare omtalt i Annalis Regii. Samme året som brannen, ble ifølge annalen Gregorius pave (rett er 1271) og kong Henrik døde (som er rett). Tekstene er trolig skrevet hver sommer da det kom handelsfolk fra Bergen til Island som fortalte nyheter. Trolig var da bybrannen i Stavanger en gang mellom sommeren 1271 og sommeren 1272.
- [86] DN VII nr. 409.
- [87] Kielland, 1933, side 7.
- [88] Reed (2016, side 37) viser til brannen i plankedekket i gata Skagen. Videre, uten kilde eller begrunnelse, viser han til at et brosteinsdekke ble lagt etter 1490, som da må ha vært etter brannen.

NOTER TIL FIGURTEKSTENE

[1]SBA, Torstrup K. F. Detaljkart over Stavanger: 22 plater oppmålt i årene 1863-1867. Jeg har satt sammen to kart. Da kartene ble laget var allerede flere hus revet og blitt en del av Torget. For å kunne tegne inn tomtene, har jeg brukt mål angitt i skjøter.

[2]Reed, 2016, side 110 skrev *Den naturlige strandkanten har i vikingtid og tidlig middelalder sannsynligvis ligget på landsiden (SØsiden) av gateløpet Skagen*. Og at gjenomsnittsavstanden fra kaikanten til bakkanten på fyllingen var 26-31m (Reed, 2016, vedlegg, side 15).

[3]Reed, 2016, vedlegget side 15. Linjen er tegnet fra midt i profil 6 og gjennom midten av profil 9 i kartet på side 17. Kartgrunnlaget er SBA, Torstrup K. F. Detaljkart over Stavanger: 22 plater oppmålt i årene 1863-1867. Jeg har satt sammen to av kartene.

[4]Haavaldsen mfl., 2000, side 6 og 14. Dateringene er i denne artikkelen angitt som 95%-fraktilene, om ikke annet er angitt.

[5]9.4.1635 (Digitalarkivet, NRA diplomsamlingen for 1635, side 39f) oppgir målene ved og mot sjøen. 17.6.1581 (UiB: 1581, St. Botolfs Dag (17. juni) Stavanger kunnngjøring; (byggetillatelse), Marcus-databasen på internett) er teksten: *"Oc nedentill paa Søenn som nu bryggenn lagt er."* (og ned til sjøen der bryggen er lagt). 4.2.1651 (UiB: «1651, 4. februar Stavanger grunnbrev», Marcus-databasen på internett) oppgis målene ved flomålet. Flomålet er vannlinjen for gjennomsnittlig høyvann. 9.2.1613 (Digitalarkivet, NRA diplomsamlingen for 1613, side 4) er det også vist til flomålet. 1.9.1599 (NHD for 1599, side 230) er det vist til *neder emodt søen*. 27.1.1593 (SAS, pantebok Ila 1695-1713, side 55-56, jmfør også SAS, Pantebok for Stavanger IIb 1716-1731, side 10) var referansenenede ved sjøen og ut på sjøen.

[6]Unimus.no bilde SfB760 med tittelen *Brent tregolv, fra NØ*. Jmfør også skissen hos Lillehammer, 1971, side 59, og bildene på sidene 58 og 60. Jeg har fått en kopi av bildet i bedre oppløsning fra Åge Pedersen med UiS.

[7]SAS, Fotoarkivet etter Thomas Gjesteland med tilvekstnummer SAS-1990-10:632. Bildet har på baksiden teksten *Verks-gaten mot Fiskepiren*. Bildet er udatert.

[8]Jeg har skrevet mer om bakgrunnen for kartet i Wikipedia: Bybranner i Stavanger.

[9]SBA, Jacob Kvæstads arkiv.

[10]Unimus.no bilde Sf122092, med tittelen *Tusenårsstedet, overvåking 2005*. Jeg har fått kopi av bildet i bedre oppløsning fra Åge Pedersen med UiS.

[11]SAS, Fotoarkivet etter Thomas Gjesteland med tilvekstnummer SAS-1990-10:83 med teksten *Photograferet Stavanger 26. august 1867...*

[12]Vi har bevart to bilder tatt inne i bygningen. SAS, PA 1 Bærheim, album 11*12, side B.11.271 og B.11.272. Bildene er uten dato. I det samme albumet er det like før bildene et bilde (nr. 266) fra juni 1938 og like etter (nr. 274), et bilde fra januar 1947. Ved siden av bildene har Bærheim skrevet: *Den brannsikre kjeller på hjørne av Nedre Strandgate og Torget. Borgermester Jørgen Pfeiffs kjeller*. Jørgen Pfeiff bodde i Fruehuset ca. 1635-1640. Bildene kan være fra kjelleren på Dampbakeriet.

[13]Jeg har gjennomgått skriftlige kilder og registrert alle kjente personer i Stavanger på navn og fått en oversikt over når de bodde i Stavanger. Dersom en person er kjent for eksempel i 1487 og 1504 - er vedkommende ført som en person i periodene 1480-89, 1490-99 og 1500-1509. Dersom en person bare er kjent i ett år er han ført for hele tiårsperioden. Den eldste bevarte skattelisten ble satt opp i Stavanger i 1567. Den inneholder navn på en rekke personer som ikke er kjent i andre kilder. Den gir et riktigere tall på antall skatteyttere i byen, men ikke er representativt bilde om en sammenlikner med de øvrige årene.